

บทที่ 2

"บ้าน" "บาง" จนถึงคำว่า "หมู่บ้าน"

ถิ่นฐานบ้านเรือนในมิติของชาวบ้านสู่เขตการปกครองของรัฐ

1. คำว่า "บ้าน" ในความหมายของบ้านเรือน

คำว่า "บ้าน" เป็นคำที่คุ้นเคยกับชีวิตประจำวันของเรายิ่งนัก แต่ก็ดูเหมือนว่า "บ้าน" มีความหมายที่ใช้กันในหลายความหมายด้วยกัน เมื่อนมุดถึงบ้านในปัจจุบันทำให้เรานึกถึงสิ่งก่อสร้างที่ทำจากวัสดุต่าง ๆ เช่น ไม้ อิฐ ดิน ฯลฯ หรือแม้แต่บ้านที่สร้างด้วยน้ำแข็งของชาวเอสกีโมเราก็ยังเรียกว่า "บ้าน" และดูจะมีความหมายเดียวกันกับคำว่า "เรือน" ซึ่งคนไทยโบราณมักนิยมเรียกที่อยู่อาศัยกันด้วยคำว่า "เรือน" เช่น เรือนไทย เรือนกาแล ฯลฯ ที่อยู่อาศัยดังกล่าวนี้มีความหมายของความคงทนถาวรซ่อนอยู่ด้วย เพราะยังมีคำอื่นที่แสดงว่าเป็นที่อยู่อาศัยด้วยเช่นกัน อันได้แก่ กับ กระโจม ฯลฯ ที่อยู่เช่นนั้น

พระยาอนุมานราชชนเห็นว่า¹ เป็นเพราะความจำเป็นที่ต้องไปบุกป่าทำเป็นไร่เป็นนาขึ้นมาใหม่ในที่ซึ่งอยู่ห่างไกลบ้านออกไป ดังนั้นการที่จะเดินทางโดยไป ซ้ำกลับ ยืน เห็นจะไม่สะดวกเพราะไม่ได้ไปแต่ตัวเปล่าจะต้องแบกไถและจูงวัวควายไปด้วย ตลอดจนเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็น ความจำเป็นจึงบังคับให้ต้องไปปลูกที่นั่นอยู่ ณ ที่นั้นเป็นการชั่วคราว เมื่อสิ้นหน้าไร่หน้านาแล้วจึงจะเดินทางกลับมาอยู่บ้าน ที่มักชั่วคราวนี้เรียกในภาคกลางว่า "ทับไร่ - ทับนา" ไร่นา ห้างนา หรือกระท่อมหากมี ทางปักชำได้ เรียกหน้าไร่ หน้านา ทางอีสานก็ดูจะมีคำว่า เกียงนา เป็นต้น ในนิเวศเมืองเพชรของสุนทรภู่ได้บรรยายถึงทับนาว่า :-

"ถึงบ้านโนรี ไตนก ไปลักซึ่ง เคยมาพึ่งนักร้อนแต่ก่อนไร
กับซุงรองต้องเป็นแผงตำแหน่งที่ สถิตที่ทับนาพออาศัย"²

¹พระยาอนุมานราชชน, ชีวิตชาวไทยสมัยโบราณและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย, พระนคร : คลังวิทยา, 2505, หน้า 36.

²สุนทรภู่ (นามแฝง), วรรณกรรมสุนทรภู่ (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 97.

ในหมู่บ้านทางเหนือมีที่อยู่อาศัยชั่วคราวเช่นนี้อยู่ 2 อย่างคือ "ตูป" หรือ "ห้างนา" "ตูป" มีลักษณะที่คล้ายกับกระท่อมหรือกับนาของทางภาคกลาง คือ มีหลังคา ฝาบ้าน นอกชาน ใต้ถุน ฯลฯ และมีความมิดชิดเช่นเดียวกับบ้าน ชาวบ้านที่ไปปลูก "ตูป" อยู่ก็มักจะไปทำสวนทำไร่ในที่ไกลออกไปจากหมู่บ้าน ซึ่งมีความต่างไปจากคำว่า "ห้าง" หรือ ห้างนา ก็คือ เป็นเพียงที่พักหรือที่สร้างขึ้นชั่วคราว มีแต่หลังคาออกกันแดดกันฝน และมักจะทำบนต้นไม้เพื่อใช้เป็นที่พักอิงสัปดาห์เวลากลางคืน

พระยาอนุมานราชธน ได้อธิบายเพิ่มว่า "บ้าน" นั้น หมายความรวมบริเวณที่มี เรือนตั้งอยู่ เช่นเดินเข้าไปในบ้านแล้วขึ้นบนเรือน³ ดังนั้น "บ้าน" จึงรวมเอาบริเวณ ที่ดินรอบ ๆ เข้าไว้ด้วย โดยมีอาณาเขต (boundary) ที่ใช้เพื่อเป็นลิ่งรับรู้ร่วมกันก็คือ มีรั้วจะให้เห็นกัน ได้ว่าบ้านของใครมีอาณาเขตแค่ไหน

ทำไมคนเราต้องมีบ้านเรือนอาศัยกันด้วย เหตุผลหนึ่งซึ่งเรานิยมใช้อธิบายกันก็คือ เป็นเพราะคนเราต้องมีที่อยู่อาศัยซึ่งเป็นปัจจัยสี่ของมนุษย์ทุกคนที่จะขาดเสียมิได้ ทรศนะเช่นนี้มีอยู่ในตำราสุขศึกษาที่เราได้เรียนได้อ่านกันตามสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ซึ่งก็เป็นการอธิบายการจัดความสัมพันธ์ของคนกับบ้านแบบหนึ่ง โดยอาศัยความเชื่อดังกล่าวนี้ เป็นเครื่องกำหนดกฎเกณฑ์ ซึ่งได้นำมาสู่การแบ่งแยกกระหว่างบ้านที่ดีกับบ้านที่ไม่ดีก็ถูกแบ่ง ออกด้วยหลักเกณฑ์ ดังนี้

ดี	ไม่ดี
1. ดงทณถาวร 5 ปี	1. ไม่ดงทณถาวร
2. มีรั้ว (กินได้) ที่ทนทาน	2. ไม่มีรั้วรอบขอบชิด
3. สะอาดปัดกวาดเช็ดถูเป็นประจำ	3. ไม่สะอาด
4. มีไม้ผล ไม้ยืนต้นในบริเวณบ้าน	4. ไม่มีไม้ผล ไม้ยืนต้น
ฯลฯ	ฯลฯ

ที่มา : ปรับปรุงจากหลักเกณฑ์การประกวดหมู่บ้านของกรมการผังเมืองชุมชน

³ พระยาอนุมานราชธน, เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

ลักษณะที่ตีและไมตี ในยุคพัฒนาได้เป็นเกณฑ์ที่แยกให้เห็นถึงความ "พัฒนา" และ "ไม่พัฒนา" หลักเกณฑ์และวิธีการแยกความพัฒนา - ไม่พัฒนาทางราชการได้เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมา ซึ่งคงจะได้พิจารณากันในส่วนอื่นต่อไป

ในส่วนนี้ จะพิจารณาถึงการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง "คน" กับ "บ้าน" ผู้วิจัยได้ลองพยายามค้นหาวิธีอธิบายความเชื่อของชาวบ้านที่เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้ พบว่าแหล่งความรู้ในเรื่องนี้มีอยู่ในตำราพรหมชาติ ซึ่งเราจะพบได้ในชุมชนหมู่บ้านชนบท โดยเฉพาะในวัดวาอาราม คนเฒ่าคนแก่ที่มีบทบาทในพิธีกรรมต่าง ๆ ตำราพรหมชาตินี้ใครเป็นผู้แต่ง แต่งขึ้นเมื่อใด ไม่ปรากฏในคำนำของตำราซึ่งพิมพ์ในระยะหลัง ๆ ได้กล่าวถึงที่มาของตำรานี้ว่า สืบมาจากทางพรหมณ์ไขช่องพุก ผู้วิจัยจะไม่อภิปรายในเรื่องดังกล่าวนี้ แต่จะขออนิจารณาตำราเล่มนี้ในแง่ที่เป็นความพยายามของมนุษย์ที่จะจัดระเบียบความสัมพันธ์ของธรรมชาติและ การอธิบายตัวเองกับธรรมชาติ เรื่องที่จะเป็นของพรหมณ์หรือของพุกเห็นจะไม่สำคัญเท่ากับว่าเป็นความเชื่อซึ่งชาวบ้านได้ยึดถือกันและนำมาใช้ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายเลยทีเดียว

ในตำราพรหมชาตินี้ เรื่องใหญ่ที่พบก็คือ การดูฤกษ์ดูยามเกี่ยวกับงานพิธี เช่น การแต่งงาน ปลูกบ้านแปลงเรือน ทำบุญขึ้นบ้านใหม่ ฯลฯ แต่ถ้าเป็นพิธีบวชขนาดจะไปให้เจ้าอาวาสที่วัดเป็นผู้ดูให้ ซึ่งก็พบว่า ท่านเจ้าอาวาสก็มี ตำราพรหมชาติเช่นกัน อีกเรื่องหนึ่งที่พบเห็นจะได้แก่ การตีความความฝันเป็นตัวเลข 3 ตัว ก็หมายถึงเลขท้าย 3 ตัว ของสลากกินแบ่งรางวัลที่ 1 นั้นเอง ซึ่งในตำราพรหมชาติสำนวนที่พิมพ์ขึ้นในช่วงหลังจะมีเรื่องนี้อยู่ด้วย เมื่อใกล้ ๆ วันหวยออกก็เห็นคนเดินในหมู่บ้านเขาไปขอเปิดดูตำราทำนายฝันเกี่ยวกับตัวเลขกันเป็นประจำ คุณป้า - คุณย่า ที่นิยมเล่นในหม่องไทยกัน เราจะเห็นเขาทะเลาะกันเรื่องแย่งที่นั่งเมื่อเริ่มจะตั้งวงกันเป็นประจำ หรืออาจจะได้ยินคนที่เสียใจบ่นว่า "วันนี้เห็นทีจะนั่งที่ศผีหลวง" หรือ "นั่งทับนาค" บ้าง เมื่อมาดูในตำราพรหมชาติก็พอจะทำให้เข้าใจว่า ชาวบ้านเขามีวิธีการอธิบายความเชื่อเรื่องทิศซึ่งเป็นการสร้างนิมิตให้กับตัวเอง และยังได้แสดงให้เห็นถึงการเชื่อมโยงตัวเองเข้ากับระบบภูมิจักรวาลโดยอาศัยความเชื่อเรื่องทิศเป็นตัวเชื่อม

เรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับ "บ้าน" ที่ปรากฏอยู่ในตำราพรหมชาติและยังมีร่องรอยที่ชาวบ้านยังถือปฏิบัติอยู่ ก็คือ การสร้างบ้านแปลงเรือน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงระบบคิด ความเชื่อที่ค้อยกำกับวิถีปฏิบัติ และสะท้อนให้เราเห็นในสัญลักษณ์และพิธีกรรมต่าง ๆ ดังเช่น นิตติความเชื่อเรื่องฤกษ์ยามวันเดือนที่จะปลูก ซึ่งมีความเชื่อว่ามีวันเดือนที่ "ดี - ไม่ดี" หรือ "สวัสดิมงคล - อัปมงคล" การตู่เสาตี-ขี้ว ซึ่งสะท้อนถึงวิธีการจัด

ประเภท (classification) เสาสหัสติมงคล - อัมมงคล ซึ่งสามารถทำความเข้าใจได้ว่า เป็นการอาศัยวิธีการอธิบายเช่นเดียวกับการจัดสิ่งที่เป็นธรรมชาติกับสิ่งที่ไม่เป็นธรรมชาติ ต้นไม้ที่มีปลายใบใหญ่โคนเล็ก จึงเป็นต้นไม้ที่ "ผิดธรรมชาติ" วิธีการที่ถูกเลือกใช้ต่อเสาทีเห็นว่ามันผิดปกติผิดธรรมชาติเช่นนี้ก็คือ เลี้ยงที่จะไม้ให้เสีย แล้วเลือกเอาไว้ที่เราารู้สึกว่าเป็นปกติมาใช้ แต่ถ้ายังจะใช้เสาอัมมงคลนี้ก็มีวิธีทำให้บริสุทธิ์ผุดผ่องดังปรากฏในตำราธรรมชาติเช่นกัน

เรื่องตาเสาก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งซึ่งมีการจัดประเภท (classification) ออกเป็นตามงค - อัมมงคล ซึ่งเขาใช้จำนวนตาเป็นเกณฑ์

ลักษณะตาเสามงคล

1 ตา 3 ตา 5 ตา 7 ตา

ลักษณะตาเสาอัมมงคล

2 ตา 4 ตา 6 ตา 8 ตา 9 ตา

เหตุผลที่อธิบายว่าตาเช่นไรดี - ไม้ดีนี้ เมื่อพิจารณาดูจะเห็นว่ามั่วร่องรอยที่แบ่งโดย เลขคู่ - เลขคี่ แต่ก็ยังมีปัญหาว่าทำไมเสาทีมี 9 ตาจึงเป็นเสาอัมมงคล และทำไมร้ายน้อยกว่าใช้เลย ถ้าเป็นการถือเลขคู่ว่าเป็นอัมมงคล และเลขคี่ว่าเป็นมงคล ก็ดูจะสอดคล้องกันในหลายเรื่องเกี่ยวกับการปลูกบ้านแปลงเรือนนี้ เรื่องแรกเห็นจะเป็นเรื่องจำนวนห้องของเรือนที่จะปลูกเขาถือกันว่าจะต้องเป็น 3 ห้อง 5 ห้อง 7 ห้อง และเรือนที่เป็น 9 ห้องเขาก็ไม่ปลูกถือว่าเป็นอัมมงคลเหมือนกัน มันได้ก็เป็นอีกอย่างหนึ่งที่จะต้องเป็นจำนวนเลขคี่ ถ้าเป็นเลขคู่เขาว่าเป็นมันไม่ดีไม่ดี ไม่รู้ว่าการสร้างมันไม่ดีถือว่าเป็นเรื่องอัมมงคลหรือเปล่า เช่นเดียวกับเรื่องประตูหน้าต่างซึ่งมีคติที่ว่า เรือนหลังหนึ่งอย่าทำประตู 4 แห่ง และทำหน้าต่าง 9 แห่ง เพราะโบราณเขาถือว่า ธาตุ 4 ทวาร 9 ผิดชนบประเพณีมีมาแต่โบราณ

เรื่องเลขคี่นี้ พระยาอนุมานราชธนท่านอธิบายเกี่ยวกับเรื่องเลขคี่โดยนัยยามเอาตัวอย่างของมันใดสิ่งหนึ่งนิมทำกัน 4 ชั้นว่า สัตว์โลกต้องเวียนว่ายอยู่ในสามทั้ง 3 คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ ต่อมาเมื่อได้สร้างบารมีเต็มเปี่ยมถึงขีด ได้บรรลุพระอมตะธรรมแล้วเท่ากับเป็นมันใดชั้นที่ 4 จึงข้ามพ้นโลกทั้งสามไปได้

นอกจากนี้ การขุดหลุมและยกเสาเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญ เพราะการขุดหลุมครั้งแรกถือว่าเป็นจุดเริ่มต้น (climality) ของการปลูกสร้างบ้านเรือน ดังนั้นจึงนับว่าต้องมีพิธีกรรมในระหว่างการเปลี่ยนผ่านนี้ เมื่อจะขุดเสาแรกหรือเราเรียกกันว่าเสาเอก จะต้องทำเครื่องบัตร์นลัญจนาพระยานาคเสียก่อน ดังจะพบว่า เมื่อจะยกเสาเอก

นี้ชาวบ้านเขาได้ทำพิธีขึ้นท้าวทั้งสี่ ท้าวทั้งสี่ที่ว่านี้ก็คือ "จตุรเทพราชิกเทวดา" หรือ ท้าวจตุโลกบาล ซึ่งอยู่ใน कामาวจรภูมิ อันได้แก่ ท้าวธตรัฐราชซึ่งเป็น เทวดา ประจำทิศปัจฉิม ท้าวโศภนมหาราชประจำทิศอุดร โดยมีพระอินทร์ เป็นหัวหน้า เทวดา วิธีการบูชาท้าวทั้งสี่นี้ชาวบ้านจะทำเครื่องเช่นใส่ "สะตวง" คือกระทงทำด้วยกาบกล้วย เครื่องเช่นที่นิยมใช้กันก็คล้าย ๆ กับเครื่องบัตร์นลิในการบูชาพระยานาค อันได้แก่ ข้าว ดอก ดอกไม้ รูปเทียน หมากพลู เมียง ฯลฯ เครื่องเช่นที่เตรียมนี้ชาวบ้านเขาใช้กัน 6 ชุด สำหรับเทวดาทั้ง 4 พระอินทร์ และอีกชุดหนึ่งสำหรับนางธรีณี เทวดาผู้รักษาแผ่นดิน สะตวงหรือกระทงหยวกกล้วยนี้จะถูกนำไปวางเอาไว้บนแท่นไม้ซึ่งตั้งอยู่ตามมุมทั้งสี่ทิศและ ตรงกลางด้วย เครื่องเช่นที่วางอยู่ตรงกลางนี้ใช้บูชาพระอินทร์ โดยมีลักษณะแสดงภูมิ จักรวาลปักอยู่ ซึ่งจากการเฝ้าศึกษาบ้านป่าแพ่งพบว่าชาวบ้านใช้กระดาดขี้ขาวมาตัดเป็น รูปเทวดา ส่วนสะตวงสำหรับท้าวทั้งสี่จะใช้ธงเล็ก ๆ สี่ขวานปักอยู่ทุกสะตวง

ผู้วิจัยเห็นว่าจากหลักฐานเฉพาะในตำราพรหมชาตินี้ น่าจะมีความหมายที่ใช้แทนทิศทั้ง 4 โดยที่ตัวภาคก็คือนิกดของทิศทั้ง 4 นั้นเอง ซึ่งสอดคล้องกับวิธีการบูชา ท้าวทั้ง 4 ที่นิยมทำกันในทางเหนือทั้งนี้เพราะเป็นการบูชาทิศเหมือนกัน นั่นก็หมายความว่า การบูชาภาคคือการสร้างจิตให้กับตัวเองนั่นเอง

นอกจากนิกรธรรมดังกล่าวมานี้ การสร้างบ้านแปงเรือนยังมีคตินิยมอย่างอื่นอีก หลายประการ ซึ่งจะขอขมmaniการณาเพื่อเป็นข้อเปรียบเทียบกับความนิยมที่ได้เปลี่ยนแปลง ไปเป็นแบบสมัยใหม่ในบางประการ คติอย่างหนึ่งก็คือ บ้านไทยโบราณถือว่าเป็นภาคใด ๆ ก็ตามดูจะนิยมที่จะทำได้สูง เหตุผลที่อธิบายกันประการหนึ่งก็คือ ความเห็นว่าเป็น เพราะน้ำท่วมได้สูง ดังเช่น บ้านเรือนในแถบภาคกลางที่นิยมปลูกตามริมแม่น้ำลำคลอง ดั้งเดิมเมื่อฤดูน้ำหลากจึงทำให้น้ำท่วมได้สูง ส่วนการอธิบายบ้านเรือนที่มีได้อยู่กับตามแม่น้ำ ลำคลองก็เห็นว่าจะจะเป็นเพราะสร้างให้ปลอดภัยจากสัตว์ร้ายในเวลากลางคืน แต่ก็ดูจะมีปัญหาว่าทำไมบ้านชาวเขาอย่างเช่น ชาวจีนฮ่อทำไมจึงนิยมทำขึ้นเดี่ยวและอยู่กับดิน ซึ่ง ก็ดูน่าจะมีอันตรายจากสัตว์ร้าย เขาบอกว่าเพราะพวกเขานับถือดิน⁴

คนไทยเรานับถืออยู่เรื่องหนึ่งคือ การนับถือท้าว ซึ่งดูจะเป็นเรื่องใหญ่และเข้าไป เกี่ยวข้องกับการจัดทิศทางของบ้านเรือนด้วยดังจะกล่าวในตอนต่อไป ดั้งเดิมจึงไม่นิยมที่จะ ให้อสิ่งใดมากล้ำกรายได้จะถือว่าเป็นมงคล เช่น ต้องไม่ลอดราวผ้าพุ่ง กางเกงใน

⁴สัมภาษณ์นายเล่าล้าน แซ่ลี, บ้านป่าคา ต.ทุ่งฮั่ว อ.วังเหนือ จ.ลำปาง, วันที่ 3 มกราคม 2532.

เพราะถือ เป็นของดำ ดังจะเห็นได้ว่าเป็น เรื่องใหญ่โตมากที่ภักมว ไทย ให้ผู้หญิงชาวญี่ปุ่น แก้วชื้อคือ "เจิมท้ายทอย" เพื่อเป็นแบบปฏิทิน ซึ่งถือกันว่าศีรษะเป็นที่อยู่ของครู ดังใน การปลูก เรือนจึงนิยมทำได้สูงโปร่ง ไม่ทำเป็นบ้านสองชั้นเหมือนอย่างวัฒนธรรมตึกแถวซึ่ง เป็นของคนจีน เมื่อแรกสร้างตึกแถวในแถบถนนราชดำเนียบแต่ก่อนจึง ไม่มีใครไปเช่าอาศัย เพราะตึกแถวไม่ใช่วัฒนธรรมของคนไทย ได้ถุนบ้านจึงเป็นคอกวัว คอกควาย ที่เก็บ ข้าวของเครื่องใช้ แม้แต่จะไปนั่งพักได้ถุนบ้าน เขาก็ไม่นิยมเพราะเมื่อคนเดินบนบ้านจะ เหยียบหัวเอา

ลักษณะบ้านเรือนอีกอย่างหนึ่งของคนไทยโบราณก็คือ จะไม่นิยมกันห้อง คำว่า บ้าน 3 ห้อง 5 ห้อง นั้นเป็นการเรียกตามห้องของระยะห่างระหว่างเสา เรือนดังเช่นใน รูปบ้านหลังนี้มี 3 ห้อง โดยดูจากเสาเรือน แต่บนบ้าน เขาจะไม่นิยมกันห้องเหมือนบ้าน สมัยใหม่ ที่มีกนิยมนำห้องนอนหลาย ๆ ห้องเพื่อแยกกัน แต่บ้านของคนไทยสมัยโบราณ เขามักนิยมนอนรวมกัน จะแยกกันก็โดยการกางมุ้งหลาย ๆ หลัง แล้วมักจะกางมุ้งทั้ง เอาไว้อย่างนี้หรือเพียงแต่ตลบตีมุ้งขึ้นไว้บนหลังคา ผ่าห่มกับมอญก็เอาไว้ได้มุ้งอย่างนั้น

นอกจากนี้ คนไทยยังมีความเชื่อเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างตัวบ้านกับทิศ โดยมีคติกันว่าตัวบ้านจะต้องตั้งตามตะวัน ส่วนหน้าบ้านจะต้องหันไปทางทิศใต้ การจะดูว่า บ้านหันหน้าไปทางทิศไหนก็ให้ดูว่าบันไดบ้านมาดไปทางใดหน้าบ้านก็คือตำแหน่งการปลูกบ้าน ตาม เรื่องตัวบ้านที่จะต้องหันตามตะวันนั้นก็เพราะต้องการหลบแสงแดด ซึ่งพระยาอนุมา ราชธานท์ท่านก็เชื่อว่า เรื่องการตั้งตามทิศของตัวบ้านกับหน้าบ้าน และการถือหัวของคนไทย สมัยโบราณนั้นมีความสัมพันธ์กัน

ในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ได้บรรยายถึงสภาพการตั้งบ้านเรือนของชาวมอญ เอาไว้ที่น่าสนใจอย่างหนึ่งว่า บ้านเรือนตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของลำน้ำท่าเสา ใต้บรรณยาเอา ไว้ในนิราศพระบาทว่า

"ฝั่ง เร่ง เตือน เนื่องชายพายกระ โชก	ถึงสาม โศกต้องแดดยิ่งแผดแสง
ให้ร่มร้อนอ่อนจิตระยิดแรง	เห็นมอญแต่งตัวเดินมากลางทาง
ตาโถงตุงน่องอ้อมลงกรอมสัน	เป็นแยบยล เมื่อยกชั๊บบ้าง
เห็นชาชาวาวามอยู่หว่างกลาง	ใครยลนางก็เป็นย่ำจะปราณี
ดูเขี้ยว เรือนหาเหมือนอย่าง ไทยไม่	หลังคาใหญ่ขึ้นเล็กเป็น โดงผี
ระยะบ้านย่านหลังยาววี	จำเพาะมีฝั่งซ้ายเมื่อบายไป" ⁵

⁵ สุนทรภู่ (นามแฝง), เรื่องเตียวกัน, หน้า 298.

มอญสามโคกคงจะตั้งบ้านเรือนอยู่บนฝั่งแม่น้ำทิศตะวันตก เพราะสุนทรภู่เดินทางขึ้นไปทางเหนือคือ ไปจังหวัดสระบุรี เพื่อเฝ้าสการพระนุทบาท ดังนั้นเราจะเห็นคติของชาวมอญตั้งที่บรรยายเอาไว้ว่า เขาตั้ง "บ้าน" หันหน้าไปทางทิศตะวันออก เช่นเดียวกับชาวจีนฮ่อซึ่งมีคติการเลือกที่ตั้งหมู่บ้านที่เข้มงวดมากทีเดียว คติที่ว่านี้ก็คือ ที่ตั้งหมู่บ้านต้องหันหน้าไปทางทิศตะวันออกด้านหลังซึ่งเป็นทิศตะวันตกจะต้องอิงภูเขา บริเวณรอบ ๆ ต้องมีภูเขาล้อมรอบ เรียกว่าต้องอยู่ในอ้อมอกภูเขาเลยทีเดียว แต่ต้องมีทางออกทางหนึ่งเสมอ คติทำเลหมู่บ้านที่สำคัญอีกก็คือ ในทางด้านหน้าของหมู่บ้านจะต้องไม่เป็นหน้าผาคือ ต้อง "ออก" เหมือนกับชื่อทิศ สอบถามเขาเล่าว่า ถ้ามีหินผาแล้วจะทำมาหากินไม่ขึ้น เพราะเวลาเมื่อต้นขึ้นตอนเช้าจะเห็นแต่ทางตัน อีกประการหนึ่งก็คือจะต้องเป็นแหล่งต้นน้ำ ซึ่งดูเหมือนว่าพวกเขาจะมีคำอธิบายที่มากกว่าการใช้ประโยชน์จากน้ำ คือ เขาบอกว่าอยู่ที่สูงได้ใช้น้ำก่อนชาวบ้านราบข้างล่าง

ชาวจีนฮ่อยังมีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องทิศกับการตั้งบ้านเรือนอยู่มาก แม้ว่าจะมีถนนตัดผ่านเข้าไป เขาก็ยังมีได้เปลี่ยนแปลงความเชื่อคือการหันหน้าบ้านออกไปหาถนนที่ผ่านกลางหมู่บ้าน เพราะถ้าหันหน้าบ้านไปทางถนนแล้วจะเป็นการหันไปทางทิศตะวันตกซึ่งจะไปชนเอากับภูเขาคือ เขาถือว่เป็นท้องของหมู่บ้าน จะทำให้ไม่รุ่งเรือง ทำกินไม่ขึ้น ตั้งที่กล่าวมาแล้ว จะมีที่แต่โรงเรียนของกรมประชาสงเคราะห์ เท่านั้นที่หันไปหาถนน ชาวจีนฮ่อเขาถือเรื่องทิศมาก เช่นเดียวกับคนไทย สมัยโบราณ เรื่องถนนดูจะเป็นตัวทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อเรื่องนี้มากที่สุด

การพิจารณาเรื่อง "บ้าน" โดยเฉพาะความเชื่อในเรื่องการสร้างบ้านแปงเรือน สามารถอธิบายได้ด้วยกรอบคิดวิธีการจัดประเภท (classification) และการทำให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง (purify) ของ Mary Douglas โดยเฉพาะเรื่องการจัดระเบียบระหว่างผู้อยู่อาศัยกับทิศหรือทิศทาง และการเอาสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติมาจัดระเบียบให้อยู่ในโลก (universe) ของตัวเอง สิ่งเหล่านี้สามารถทำให้เราเข้าใจได้ว่าทำไมชาวบ้านจึงทำเช่นนั้น มิใช่มองกันแต่เพียงว่าเป็นเรื่องเหลวไหลไร้สาระ เพราะทั้งวิธีทำให้บ้านเรือนบริสุทธิ์ผุดผ่อง หรือการจัดระเบียบ "บ้าน" โดยผู้อยู่อาศัยไม่ว่าจะทำตามความเชื่อแบบตำราสุทธศึกษาในปัจจุบันที่เรียนกันอยู่ในโรงเรียนของรัฐ หรือตามตำราพรหมชาติที่ถูกเรียกว่า "โบราณ" ก็สามารถอธิบายความเชื่อของ "บ้าน" กับผู้อยู่อาศัยได้ เช่นเดียวกัน

2. "บ้าน" และ "บาง" ในความหมายถิ่นฐานบ้านเรือน

ยังมีคำว่า "บ้าน" หรือ "บาง" ที่ใช้เรียกกันอยู่ โดยให้ความหมายว่า เป็นที่ซึ่งคนไปตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นปึกแผ่นและราษฎรปกครองกันเอง⁶ เช่นเดียวกับ เสฐียรโกเศศ ที่เห็นว่า "บ้าน" เป็นคำไทยในความหมายเดิม น่าจะหมายถึงหมู่บ้าน เพราะยังมีคำให้เห็นอยู่ในชื่อตำบลต่าง ๆ เช่น บ้านหม้อ บ้านหมี่ บ้านไร่ บ้านนา บ้านบ่อ ฯลฯ⁷

ส่วนคำว่า "บาง" เป็นคำที่ใช้เพียงแต่ในหมู่ของชาวแม่น้ำลำคลอง เพราะเรามักจะไม่พบคำว่า "บาง" ในแถบภาคเหนือหรืออีสาน เช่น จากหลักฐานเมื่อคราวท้าวพระยาตามหัวเมืองชั้นนอกแถบฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขงขอพระราชทานตั้งเป็นเมืองเพื่อจะเกลี้ยกล่อมผู้คนให้มาตั้งภูมิลำเนา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้ตั้งเมืองชั้นนอกจำนวน 19 เมือง จะพบว่าเมืองดังกล่าวนี้ตั้งจาก "บ้าน" ทั้งสิ้น เช่นเดียวกับใน รัชกาลที่ 4 ก็ได้โปรดฯ ให้ตั้งเมืองในเขตลุ่มน้ำและอีสานตามแบบรัชกาลที่ 4 เมืองต่าง ๆ เหล่านี้จำนวน 13 เมือง ทรงแต่งตั้งจากบ้านเช่นกัน

คำว่าบ้านและบางที่กล่าวถึงเหล่านี้ คงจะเป็นการก่อกำเนิดหมู่บ้านตามที่นักมานุษยวิทยาใช้อธิบาย⁸ ซึ่งก็คือ การตั้งหมู่บ้านยาวไปตามสองฝั่งแม่น้ำลำคลองหรือถนนที่มีคำเฉพาะในภาษาอังกฤษว่า "strip village" ซึ่งลักษณะการตั้งบ้านเรือน เช่นนี้จะมีที่สวนหรือไร่นาอยู่หลังบ้าน อีกลักษณะหนึ่งซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่า "cluster village" ลักษณะหมู่บ้านแบบนี้เกิดขึ้นเนื่องจากนาและไร่อยู่ห่างจากแม่น้ำลำคลอง โดยมักจะเลือกที่สูงกว่านาไร่ บ้านเรือนที่ตั้งขึ้นในลักษณะนี้จะทำให้บ้านเรือนมาอยู่กันเป็นกลุ่ม เพื่ออาศัยสระน้ำหรือแหล่งน้ำร่วมกันเพื่อไว้กินไว้ใช้ หมู่บ้านเหล่านี้เรียกว่า บ้านหรือดอน เช่น บ้านโนน บ้านทับกระดาน ดอนไต้แก่ ดอนกุด ดอนเจดีย์ เป็นต้น ลักษณะการตั้งบ้าน

⁶ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์และสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์, สาส์นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ม.ป.ป.), หน้า 316.

⁷ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน และการศึกษาเรื่องประเพณีไทย (พระนคร : คลังวิทยา, 2505), หน้า 317.

⁸ ดูรายละเอียดใน ถกชัย จงใจรัก เรือนไทยเดิม, พิมพ์เป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางละม้าย โรจนเมธเทียร, 23 เมษายน 2520, หน้า 7. และ สุวิทย์ ไนทยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลาง พ.ศ. 2394-2475, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2521, หน้า 30.

เรือน ลักษณะสุดท้ายตามอย่างนิคมราษฎรวิทยาก็คือแบบที่เรียกว่า "scatter village" ซึ่งเป็นการตั้งหมู่บ้านในลักษณะที่กระจัดกระจายอันได้แก่ บ้านเรือนในขนาดกลางบางส่วน อย่างบ้านเรือนแถวคลองรังสิต

อย่างไรก็ดี การมองหมู่บ้านเช่นนี้เห็นวิธีการมองโดยทรรศนะของนักมานุษยวิทยาที่จัดประเภทหมู่บ้านแบบต่าง ๆ อาศัยเรื่องการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเพียงประการเดียวเท่านั้น

อีกเรื่องหนึ่งที่น่าจะนำมาพิจารณาเพื่อให้เห็นหน้าตาของบ้านและบาง ก็คือ เขตแดน (territorial) "บ้าน" และ "บาง" แม้ว่าจะไม่มีเส้นเขตแดนที่ชัดเจน แต่ในความรับรู้ของชาวบ้านก็แสดงให้เห็นว่าได้ยอมรับกันว่ามี "บาง" หรือ "บ้าน" อันที่มีชื่อ "ถิ่น" ของตน ชาวบ้านพวกหนึ่งที่หวงแหนถิ่นฐานของตนจนกระทั่งมิให้ชาวต่างถิ่นเข้าแสดงอำนาจในหมู่บ้านของตนก็เห็นจะได้แก่ "นักเลงโต" อย่างเช่น "เสื่อใบ - เสื่อดำ" เกิดขึ้น ดูเหมือนนักเลงโตมักจะรักถิ่นฐานโดยจะไม่ยอมปล้นในหมู่บ้านของตนเป็นอันขาด

เช่นเดียวกับ "นักเลงควาย" ซึ่งก็คือผู้ที่ไปลักควายบ้านอื่นตนเอง⁹ ในหมู่บ้านนักเลงโตเรายังได้ยินคำสบถที่ว่า "กูจะฆ่าล้างบาง" เมื่อไม่ยอมปล้นลักควายใน "บาง" ของตัวเอง หรือยกพวกไปฆ่าบางของคนอื่นเขา ก็แสดงว่ามีการแบ่งแยกบ้านเขา - บ้านเราออกจากกัน ในปัจจุบันยังเหลือร่องรอยดังกล่าวนี้ให้เห็น ดังเช่นชาวไทยโคราชมีคำพูดว่า "บ้านเอง" ซึ่งมีความหมายว่า บ้านเราหรือบ้านของพวกเรานั่นเอง

คำว่า "บาง" ดูจะมีร่องรอยของอาณาเขตหรือเขตแดนที่ชัดเจนกว่าคำว่า "บ้าน" พระยาอนุกรมราชธานินทร์เห็นว่า "บาง" เรียกตามชื่อของคลอง คือ ลำคลองที่มีหมู่บ้านตั้งอยู่ เช่น บางกอก ก็ตั้งตามชื่อของคลองกอก ซึ่งเป็นคลองอยู่ด้านหลังของพระราชวังเดิม เป็นคลองลัดตัดหัวแหลมแม่น้ำเจ้าพระยาตอนนั้น¹⁰ ในนิราศเมืองเพชรของสุนทรภู่จะยืนยันคำอธิบายนี้ได้ดังที่ว่า

"ออกนาวามาทางบ้านบางครก	มะพร้าวตกดูส้างสองข้างคลอง
มีส้มสุก ลูกไม้เหมือนในสวน	ตลาดล้วนเรียงรายเรียกขายของ
เขาเลี่ยนลื้อต่อถามตามทำนอง	ได้ยิ้มย่องนิตท่น้อยอร่อยใจ

⁹ เสือขรรค์โกเศศ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 437.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 303.

จนเรือออกนอกชะวากปากบางครก
เป็นถิ่นฐานบ้านเขาปาราไร

ต้องเลี้ยววกไปตามลำน้ำไหล
เขาทำไร่ถั่วฝักปลูกผักแพง"¹¹

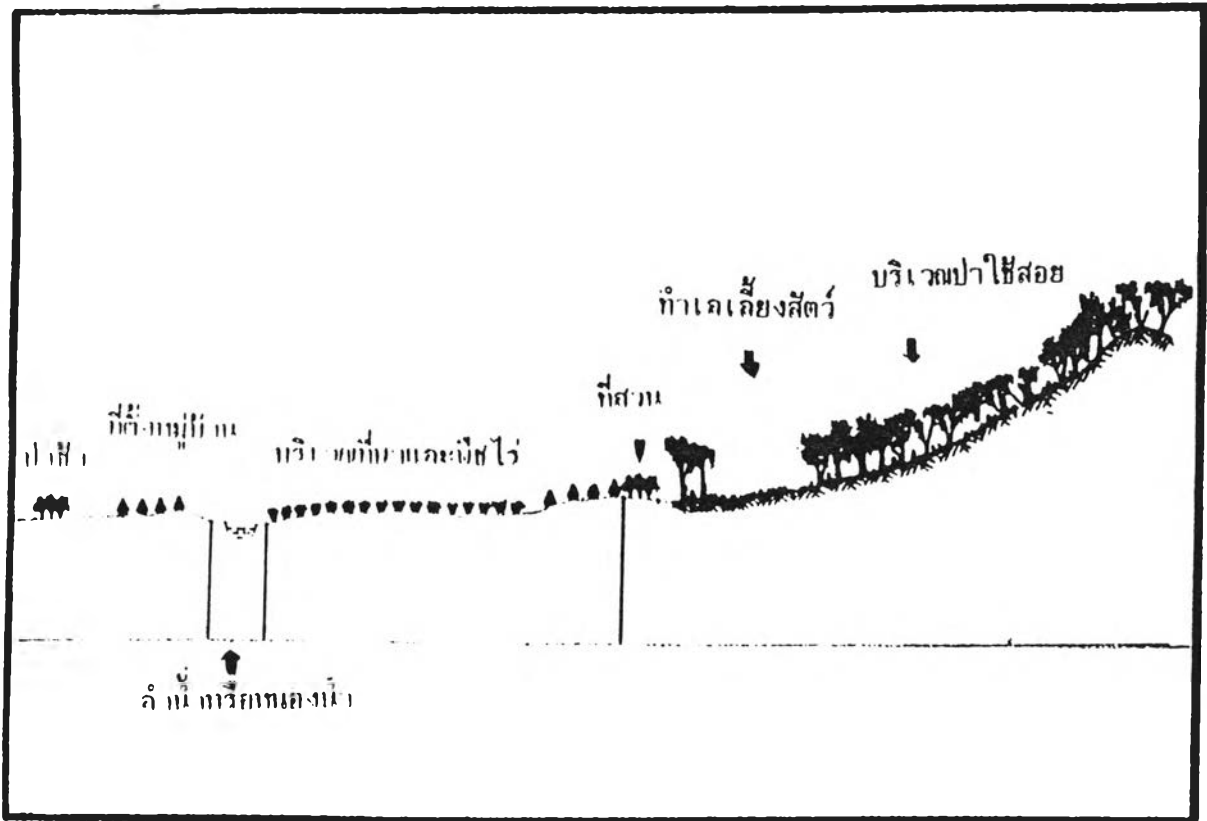
บางครกในนิราศเมืองเพชรตั้งอยู่ตามลำคลอง มีมะพร้าว สมสุกกล้วยไม้ และ
ตลาดอยู่เรียงรายสองข้างคลอง ชาวบ้านได้ตั้งถิ่นฐานทำนาทำไร่ ปลูกผักปลูกแต่ง
ร้าน โดยอาศัยน้ำจากลำคลองบางครก อาณาเขตของบางครกนี้คงจะเรียกกันถึงแต่ปาก
บางหรือปากคลอง เมื่อนั้นออกไปสู่แม่น้ำเท่านั้น

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของชาวบ้านจึงมิใช่แค่เพียงแต่ว่า มีบ้านหลาย ๆ หลัง
มารวมกันแล้วเรียกว่า "หมู่บ้าน" เหมือนดังเช่นการเรียกชื่อหมู่บ้านจัดสรรที่เป็นอยู่ใน
ปัจจุบัน การเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตตามริมน้ำ ลำคลอง ของสุนทรภู่ข้างต้น แสดงให้
เห็นว่า ชุมชนหมู่บ้านจะต้องมีเขตต่าง ๆ ที่สำคัญคือ แม่น้ำลำคลอง ที่ตั้งบ้านเรือน ที่สวน
สำหรับปลูกต้นไม้ยืนต้น ที่ไร่สำหรับปลูกพืชผักสวนครัวหรือพืชไร่ ที่นาสำหรับปลูกข้าว ที่ป่า
สำหรับเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น ซึ่งพอจะสรุปได้ว่า คำว่า "บ้าน" หรือหมู่บ้านในสายตาชาวบ้าน
ความหมายเป็นเป็นหน่วยของการผลิตด้วย ดังที่จะพบในลักษณะทั่วไปของหมู่บ้านแถบภาค
เหนือและอีสาน ชุมชนหมู่บ้านก็ต้องมีอาณาบริเวณที่เหมาะสมต่อการดำรงชีพ 4 เขตด้วยกัน
คือ¹² 1. ทำเลที่ตั้งบ้านเรือน 2. ทำเลที่เหมาะสมแก่การทำนา 3. ทำเลที่เรียกว่า "เหล่า"
หรือที่หัวไร่ปลายนาซึ่งเหมาะแก่การปลูกพืชไร่ 4. ทำเลที่ชาวบ้านเรียกว่า "โคกป่าดง"
ซึ่งเป็นที่สำหรับหาของป่า ยาสมุนไพร ฝืนหรือไม้ใช้สอย ซึ่งส่วนนี้ถือได้ว่าเป็น "ซูปเปอร์
มาเก็ต" ของชีวิตชาวบ้านเลยทีเดียว ทำเลนี้ยังเป็นทำเลียงวิ้วควายในฤดูทำนาอีกด้วย
ซึ่งจะเห็นได้ว่าอาณาบริเวณของชุมชนหมู่บ้านในสายตาของชาวบ้านจึงหมายถึงทำเลทั้ง 4
เขตนี้

นอกจากนี้ การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของชาวบ้านมิใช่เพียงแต่จะมีแค่อาณาบริเวณ
ดังที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น "บ้าน" หรือชุมชนหมู่บ้านที่สมบูรณ์จะต้องมี "นิติกรรม" ที่ทำให้ผู้
คนที่อยู่ในนั้นสำนึกได้ (conscious) ดังเช่นตัวอย่างในภาคอีสาน หากชาวบ้านจะ
ตกลงใจว่าที่ใดควรจะทำตั้งเป็นหมู่บ้าน ก็จะต้องมีนิติเปิด "บ่อน้ำ" หรือ "สระดีบ้าน"
ซึ่งหมายถึงการตลอดหรือการเกิดใหม่ของชีวิตชุมชนที่สมบูรณ์ นอกจากนี้ "บ่อน้ำ" หรือ

¹¹ สุนทรภู่, เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

¹² สัมภาษณ์นายบำรุง บุญปัญญา นักพัฒนาอาวุโส, วันที่ 30 มีนาคม 2532 ณ
บ้านเลขที่ 59 ถ.ศรีจันทร์ อ.เมือง จ.ขอนแก่น.

ภาพแสดงการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน

"สะดือบ้าน" ยังเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงอาณาเขตของหมู่บ้าน หรือในเขตภาคเหนือก็มีผีเสื้อบ้านซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของศูนย์กลางบ้านเช่นเดียวกัน โดยสะดือบ้านและผีเสื้อบ้านเป็นศูนย์กลางของชุมชนซึ่งขยายออกไปเรื่อย ๆ โดยเราไม่รู้ว่าเส้นเขตแดนแค่ไหน เหมือนกับหมู่บ้านในปัจจุบันที่รัฐได้กำหนดเขตปกครองซึ่งจะกล่าวในส่วนต่อไป

ยังมีสัญลักษณ์อีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นสัญลักษณ์แสดงให้เห็นถึงความรับรู้เรื่องอาณาเขตของหมู่บ้าน คือ "เฉลว" หรือ "ตะเฉลว" ซึ่งชาวบ้านมักใช้เมื่อเกิดมีการจำเป็นสิ่งใดขึ้น เช่น มีคนในหมู่บ้านเกิดเจ็บไข้ได้ป่วย และจะทำการสวดพิธีขับไล่ผีร้าย ชาวบ้านมาร่วมประชันกัน เพื่อทำพิธีขับไล่ผี และจะปักเฉลวหรือตะเฉลวนั้นเอาไว้ให้ผีได้ผ่านเข้าออกจากหมู่บ้าน

"ตะเฉลว" หรือ "เฉลว" นี้ ทางราชการได้เอาไว้ใช้เป็นสัญลักษณ์ปักเอาไว้ตามด่านต่าง ๆ เช่น ดั้งในโคลงนิราศนรินทร์

" มาด่านด่านปร้อง	เรียกทัก	พลเอย
ดาหลิวตาเฉลวปัก	ปิดไว้	
ดาเรียมหลังชลตัก	ตวงผ่าน	
ไฟด่าดับแค้ใหม่	มอดม้วยฤมีฯ" ¹³	

ในนิราศวัดเจ้าฟ้าของสุนทรภู่ก็มีเหมือนกันคือ

" ถึงด่านทางบางไทรไขว่เฉลว	เห็นไพร่เลวหลายคนอยู่บนด่าน
ตั้งท่าตั้งนั่งชั๊กควักน้ำตาล	คอยว่าขานชู้คนลงคันเรือ
ไม่เห็นของต้องห้ามกินลามขอ	มะละกอกึ่งแห้งแดงมะเขือ
ขอส้มสุกจุกจิกทั้งพริกเกลือ	จนชาวเรือเหลือระอาดำในใจ" ¹⁴

หมู่บ้านของชาวเขาเผ่าม้ง มีสัญลักษณ์หมู่บ้านที่แสดงอาณาเขตของหมู่บ้านและบ้านที่อยู่ ก็คือ รูปตุ๊กตาชายหญิงตรงบริเวณทางเข้าหมู่บ้าน และเมื่อเขาทำพิธีกรรม

¹³ นรินทร์ธิเบศร์, นายอิน, โคลงนิราศนรินทร์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางเป็ญแข นิกัษมนุศาสตร์, 14 มีนาคม 2512, หน้า 20.

¹⁴ สุนทรภู่. เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

อย่างไรอย่างหนึ่งขึ้น ตึกตาเหล่านี้จะทำหน้าที่เป็นเขตแดนของหมู่บ้าน ใครจะผ่านเข้าไปไม่ได้ ซึ่งก็เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงขอบเขตหรืออาณาเขตของหมู่บ้านอย่างหนึ่ง

นอกจากนี้ ชาวเขาเผ่าม้งยังมีคติความเชื่ออีกอย่างหนึ่งที่ว่า¹⁵ หากมีเด็กคู่แฝดเกิดขึ้นในหมู่บ้านต้องฆ่าทั้งเสีย บ้านเรือนของพ่อแม่ได้รวมทั้งข้าวของเครื่องใช้ก็ต้องเผาให้หมด ส่วนพ่อแม่ของเด็กต้องออกไปอยู่นอกหมู่บ้าน คือ นอกตึกตาไม้เป็นเวลา 7 วัน 15 วัน จึงจะกลับมาอยู่ในหมู่บ้านได้อีกครั้งหนึ่ง

ดังนั้น จึงเป็นเรื่องยืนยันได้อย่างหนึ่งว่าชาวบ้านเขามีความรับรู้ถึงเขตแดนของหมู่บ้านของเขาเช่นเดียวกับ "ตะเหลว" ที่กล่าวมาข้างต้น

¹⁵ สัมภาษณ์นายเลาซาน แซ่ลิ้ ณ บ้านปากตา หมู่ 11 ต.ทุ่งฮั่ว อ.วังเหนือ จ.ลำปาง, วันที่ 3 มกราคม 2532.

3. ความหมายของคำว่า "หมู่บ้าน"

3.1 หมู่บ้านก่อนการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5

"หมู่บ้าน" เป็นคำใหม่ ผู้ที่พูดถึง "หมู่บ้าน" ดูเหมือนจะหมายถึง "บ้าน" ตามความหมายที่ถกกันเอาไว้แต่แรกเสียบ่อย ๆ ดูจะเป็นที่ใช้กันแตกต่างกัน เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา แสดงทรรศนะเอาไว้ว่า "บ้าน" ก็คือ "หมู่บ้าน" ที่เราใช้กันในปัจจุบัน¹⁶ และพยายามแยกแยะคำสองคำคือ "บ้าน" กับ "เมือง" โดยให้ความเห็นว่า "บ้าน" (ก็คือหมู่บ้าน - ผู้วิจัย) ปรากฏในพงศาวดารไทยอาหม (ศตวรรษที่ 13) เป็นชุมชนที่ดำรงอยู่แล้วโดยธรรมชาติตรงข้ามกับ "เมือง" ซึ่งเป็นการต้องการสร้างขึ้นโดยเจ้าฟ้าขุนนาง "บ้าน" มีอยู่แล้ว แต่ "เมือง" ต้องสร้างขึ้นมา "เฮ็ดเจ้า เฮ็ดขุน ชั่งนึ่งแทนเมือง"

คำว่า "หมู่บ้าน" เป็นคำที่เพิ่งใช้เมื่อครั้งการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าใจว่าคงจะพยายามหาคำศัพท์เพื่อใช้ให้สอดคล้องกับรูปแบบการปกครองการปกครองแบบมณฑลของประเทศสยาม และมลายู ซึ่งพระสฤษดิ์ทรงได้เดินทางไปศึกษาและดูงานการปกครองท้องถิ่นในปี พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) ซึ่งมีการแบ่งแยกออกเป็นมณฑล (Division) ต่าง ๆ และยังแบ่งเขตการปกครองออกเป็นเมือง (District) แขวง (Sub - division) อำเภอ (Township) ตำบล (Village) และหมู่บ้าน (Seengang)¹⁷ และให้สอดคล้องกับการจัดลำดับชั้นของการปกครองแบบเทศาภิบาล

มีงานวิจัยจำนวนมากชี้ให้เห็นพยายามชี้ว่า การปกครองในระดับหมู่บ้านเริ่มมานานแล้ว แต่มีชื่อเรียกเป็นอย่างอื่น ดังเช่น ไททูลย์ มิกุล¹⁸ ได้พูดถึงการปกครองของหมู่บ้านก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลว่า ตำแหน่งสำหรับ

¹⁶ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, บ้านกับเมือง (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2530) , หน้า 86.

¹⁷ ถวัลย์ วรเทพนิรมัง, การเลือกตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน วิทยานิพนธ์รัฐ-ประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2510 , หน้า 27.

¹⁸ ไททูลย์ มิกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัฐสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : บรรณกิจเทรดดิ้ง, 2517) , หน้า 112.

หมู่บ้านที่เทียบเท่ากับตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านคือ "พ่อบ้าน" หรือ "นายบ้าน"

ถวัลย์ วรเทพพิพิธ ได้แสดงความเห็นเอาไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง การเลือกตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านเอาไว้ว่า ตำแหน่งนายบ้านที่ปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดเก่าก็คือตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบันนั่นเอง ความเข้าใจต่อเรื่องหมู่บ้านดังที่กล่าวมานี้คือ ความพยายามที่จะชี้ให้เห็นว่า ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์เพียงแต่ทรงฟื้นฟูตำแหน่งกำนันผู้ใหญ่บ้านขึ้น จะมีความแตกต่างกันออกไปเป็นแต่เพียงวิธีการเลือกตั้ง เพราะตามกฎหมายเดิมให้ผู้ว่าราชการเมืองหรือผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการ เป็นผู้เลือกสรรแต่งตั้ง แต่ตามแบบใหม่ จะให้ราษฎรเป็นผู้เลือก

¹⁹ ตัง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยตรัสปรึกษาราชการเกี่ยวกับการปกครองท้องถิ่นโดยรับสั่งว่า เราเคยมีหลักการปกครองโบราณที่มีเจ้าบ้าน ผู้ใหญ่บ้านกำนันแซมแขวงตามบ้านนอกหรือหัวเมืองมาแล้ว²⁰

ตามพระสันนิษฐานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า²¹ วิธีการปกครองของไทยทางเมืองฝ่ายใต้ (นับแต่ชัชนาทลงมา) ปกครองตามประเพณีนิยม โดยมีหลักการนับถือพระเจ้าแผ่นดินเป็นบิดาของชาวบ้าน โดยการยกย่องให้หัวหน้าครอบครัวคือ "พ่อ" เป็นผู้ปกครองครัวเรือนอาจจะใช้ถ้อยคำเรียกว่า "พ่อครัว" ก็เป็นได้ การปกครองแบบนี้หลาย ๆ ครัวเรือนรวมกันเป็นบ้าน (หมู่บ้าน) อยู่ในปกครองของหัวหน้าผู้ปกครอง คือ "พ่อบ้าน" ผู้อยู่ในปกครองจึงเรียกว่า "ลูกบ้าน" หลาย ๆ บ้านรวมกันเป็นเมือง

¹⁹ ถวัลย์ วรเทพพิพิธ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

²⁰ กรมมหาดไทย, "รายงานการประชุมเทศาภิบาลบางตอน" , สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและงานปกครองในพระองค์ พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมมหาดไทย, 2505, หน้า 235.

²¹ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิรัชศิริ), การปกครองฝ่ายพลเรือน, นิพนธ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาภักดีสุนรรณภูมิ (สุด สุนทรสารทูล), 19 พฤศจิกายน 2505 (พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2505), หน้า 76.

นอกจากนี้ กรมพระยาตำราจราชานุภาพยังทรงอธิบายเพิ่มเติมว่า การปกครองท้องถิ่นในเขตเมืองอันเป็นที่ตั้งมีเค้าเงื่อนอยู่ในกฎหมายหลายบท คือ ในพระราชกำหนดเก่าเป็นต้น การปกครองตั้งแต่ต้น "บ้าน " มีผู้ใหญ่บ้านซึ่งผู้ว่าราชการเมืองเลือกตั้งเป็นหัวหน้า หลายบ้านรวมกันเป็น "ตำบล" มีกำนันเป็นหัวหน้า ตัวกำนันมักใช้กับบรรดาศักด์เป็น "โพน" หลายตำบลรวมเป็น "แขวง" มีหมื่นแขวงเป็นผู้ปกครอง²²

จากตัวอย่างของทฤษฎีต่าง ๆ ข้างต้น จะพบได้ว่าคำ "หมู่บ้าน" หรือ "บ้าน" จะได้รับการพิจารณาว่าเป็นสิ่งที่มีมานานแล้ว และที่สำคัญก็คือทฤษฎีทั้งหมดที่กล่าวมานี้จะพยายามสรุปอย่างลงตัวตรงกันว่า การปกครองในระดับหมู่บ้านนั้นเป็นสิ่งที่มีความมาแล้ว และดูจะมีการบอกเป็นนัย ๆ ว่า เราหลีกเลี่ยงไม่ได้เลยที่จะต้องมีการปกครองในทุก ๆ ระดับ นับตั้งแต่ครอบครัวซึ่งถูกมองว่าเป็นหน่วยที่เล็กที่สุด จนมาถึงระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด และชาติ ในที่สุด ตรงนี้เองที่เราจะพบว่าความเชื่อในเรื่องการปกครองในระดับหมู่บ้านนั้นได้ถูกสร้างขึ้น ถูกตีความขึ้นเพื่อให้เกิดความยอมรับร่วมกันว่ามีอยู่ ขาดไม่ได้ หลีกเลี่ยงไม่ได้ เป็นสิ่งสามัญทั่วไป

นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่าทฤษฎีต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมานี้มักจะตีความกันโดยอาศัยการนำเอาชีวิตแบบหลักการบริหาร การจัดการที่ฝ่ายของผู้ซึ่งต้องการจะเปลี่ยนแปลงให้เป็น ไปดัดให้มาใช้เป็นแบบเพื่อตีความให้ได้ตามที่ต้องการ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงวิธี สร้างเหตุผลสร้างผล (rationality) ที่สำคัญอย่างหนึ่งที่น่าสนใจทีเดียว ที่ว่าเป็นการเอากรอบหรือแบบเข้าไปตีความ เพื่อที่จะชี้แจงให้คนอื่นเชื่อความว่าเป็นสิ่งที่มีมานานแล้ว ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเป็นจุดเริ่มต้นอุปมา (metaphor) ของความเชื่อก็เพราะว่ามีหลักฐานหลายอย่างแสดงให้เห็นถึงความขัดกันและความไม่สมเหตุผลของการตีความดังกล่าวโดยฝ่ายที่พยายามสร้างความเชื่อดังกล่าวนี้ ซึ่งเป็นประเด็นที่ผู้วิจัยจะนำมาพิจารณาในส่วนตัวต่อไป

การแบ่งเขตการปกครองของประเทศที่เคยแบ่งอาณาเขตของเมืองหนึ่ง ๆ ออกเป็นเขตการปกครองย่อย ๆ หลาย ๆ ส่วนนั้น พบว่าเมืองที่แบ่งท้องที่ออกเป็นอำเภอ จะมีเพียงกรุงเก่าและหัวเมืองปักษ์ใต้เป็นส่วนมาก ส่วนที่เหลือซึ่งมีจำนวนไม่น้อยที่ไม่แบ่ง

²² กรมมหาดไทย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตำราจราชานุภาพและงานทางการปกครองของพระองค์ (ภาค 2 งานทางการปกครอง) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2505), หน้า 15.

เขตการปกครองออกเป็นแขวงเลย จนทำให้เห็นเป็นปัญหากันว่าได้ทำให้หน่วยงานที่ขึ้นต่อเมืองตามสายบังคับบัญชา เช่น "แขวง" ไม่ค่อยจะมีบทบาทในการปกครองมากนัก²³ ซึ่งเราจะเห็นได้ว่าเมื่อนุดถึงคำว่า "บ้าน" แล้วดูจะเลขไปถึง "เมือง" มิได้เป็นแขวง ตำบล อำเภอ หรือจังหวัด ดังที่ได้ตีความกัน

ตำราหรือแหล่งข้อมูลที่ทางฝ่ายปฏิบัติการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้นำเอามากล่าวอ้างกันมากที่สุดเห็นจะได้แก่ กฎหมายตราสามดวง ซึ่งได้รวบรวมเอากฎหมายเก่า ๆ หลายฉบับที่ได้ชำระขึ้นใหม่ ดังเช่น ในพระราชกำหนดเก่า ได้กล่าวถึง "นายบ้าน" เอาไว้ ซึ่งได้ถูกนำไปอ้างว่าการปกครองหมู่บ้านมีมาแต่โบราณแล้ว โดยแนะนำข้อความข้างล่างนี้

"แต่ผู้สืบไปเมื่อหน้า ให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเอาคนที่ลึกลับมีดี ซึ่งเป็นผู้ใหญ่จะว่ากล่าวบังคับบัญชาแก่ชาวบ้านทั้งปวงได้นั้น ให้ตั้งเป็นนายบ้านประจำบ้านทุกอำเภอ แลถึงว่าเป็นหลวงชนชั้นถือตรากรมดัดห้ามการราชการอยู่ในกรมใดก็ดี ถ้าเห็นว่าเป็นผู้ใหญ่จะว่ากล่าวบังคับบัญชาแก่ชาวบ้านได้ ให้เอาเป็นนายบ้าน ด้วยเถิด แล้วให้เขียนกฎหมายให้ไว้แก่ชาวบ้านทั้งปวง ให้ฟังบังคับบัญชานายบ้านให้ทำตามพระราชกำหนดกฎหมาย แลเนื้อความที่ข้อด้วยราชการนั้น..."²⁴

ข้อน่าสังเกตคือ ตำแหน่งนายบ้านดังกล่าวนี้ เป็นตำแหน่งที่ตั้งขึ้นมาสำหรับจับโจรผู้ร้ายซึ่งหมายถึงชาติกบเขียมสงคราม ดังข้อความในพระราชกำหนดเก่าซึ่งต่อเนื่องกับข้อความที่กล่าวมาข้างต้นที่ว่า นายบ้านมีอำนาจหน้าที่ว่ากล่าวแก่ชาวบ้านให้ช่วยดูแลชาติกบเขียมสงคราม มิให้เข้ามาปล้นเอาเสบียงไป²⁵ ซึ่งสอดคล้องกับอำนาจหน้าที่ของผู้ใหญ่ภายในตามระเบียบไว้ในพระราชกำหนดเก่าโดยมีอำนาจหน้าที่ในการทำรูปธรรมเป็นวิวัฒนาการทั้งทำบัญชีผู้คนในความดูแล²⁶

²³ พระนิพนธ์สงคราม (บรรณธิการ), "สำเนาตราพระราชสิทธิ์น้อยของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถึงข้าหลวงเทศาภิบาลเรื่องจัดการท้องที่ปกครอง ลงวันที่ 21 กันยายน ร.ศ. 115", ตำราปกครองเล่ม 1 พระนคร : โรงพิมพ์ศิริเจริญ, ร.ศ. 121, หน้า 99-100.

²⁴ กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา, ม.ป.ป.), หน้า 614.

²⁵ กรมศิลปากร, เรื่องเต็ยวกัน, หน้า 615.

²⁶ กรมศิลปากร, เรื่องเต็ยวกัน, หน้า 615-616.

ในพระราชกำหนดเก่าที่มีชื่อน่าสังเกตที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ส่วนที่กล่าวถึงผู้ใหญ่บ้าน หรือนายบ้าน ซึ่งได้นำมาเป็นหลักฐานอ้างอิงกันว่าเป็นการปกครองที่ มาแต่ โบราณแล้วนั้น โดยเฉพาะในข้อความที่ว่า

"... ใ้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเอาคนที่ล้าชั้มนคงดี ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อะจะว่ากล่าว บังคับบัญชาแก่ชาวบ้านทั้งปวงได้นั้น ใ้ตั้งเพนนายบ้านจงทุกบ้านทุกอำเภอ แลถึงว่า เป็นหลวงขุนหมื่นถือตราคุมห้ามทำราชการอยู่ในกรมใดก็ดี ถ้าเห็นว่า เป็นผู้ใหญ่อะ จะว่ากล่าวบังคับบัญชาแก่ชาวบ้านได้ใ้เอาเพนนายบ้านด้วยเถิด..."²⁷

(ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

ข้อความดังกล่าวนี้ได้ถูกนำมาอ้างอิงในหลาย ๆ แห่งว่าเป็นการตรากฎหมายที่รองรับการปกครองระดับหมู่บ้านขึ้นมาเป็นครั้งแรก ดังที่กล่าวมาในตอนแรก ข้อสังเกตเล็ก ๆ ประการหนึ่งตรงนี้ก็คื การอ้างอิงมักจะเอาข้อความที่ผู้เขียนขีดเส้นใ้ได้ออกทั้งนี้คงเป็นเพราะขีดกับคำอธิบายที่ว่าผู้ใหญ่อันแต่ก่อนนั้นผิดกับสมัยนี้แต่เพียงผู้ใหญ่อัน สมัยก่อนแต่งตั้งโดยผู้รั้งกรมการเมือง แต่ผู้ใหญ่อันสมัยใหม่ซึ่งหมายถึงหลังการปฏิรูปใน สมัยรัชกาลที่ 5 ราษฎรเป็นผู้เลือกตั้ง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะปิดบังว่าผู้ใหญ่อันแต่ก่อนนั้นเป็นผู้ที่ แต่งตั้งมาจากขุนนางมิใช่จากราษฎรใ้หมู่บ้านดังที่ เราถูกทำใ้ให้ เข้าใจกันเรื่อยมา

คำ "ผู้ใหญ่อัน" "ผู้ใหญ่นายบ้าน" หรือ "นายบ้าน" ที่ปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดเก่าคงเป็นคำที่ใช้เรียกเอาขุนนางข้าราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับชาวบ้าน ซึ่งน่าจะเป็นคำที่เรียกกรมการเมืองโดยรวม ๆ ดังเช่น เมื่อพูดถึงนายบ้านก็มักจะพ่วงด้วยนายอำเภอ เข้าไปด้วย ข้อความที่กล่าวถึงก็มักจะเอารวมเข้าเป็นข้อความติดต่อกันว่า "ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการผู้ใหญ่นายบ้านนายอำเภอ" บางทีก็กล่าวถึง "บ้าน" กับ "อำเภอ" ที่ใ้ความสำคัญอย่างเท่า ๆ กัน เช่น ... ใ้ตั้งเพนนายบ้านจงทุกบ้านทุกอำเภอ เมื่อเวลากล่าวถึงคนที่อยู่ต่างถิ่นกันก็มักใ้คำว่า ต่างบ้านต่างอำเภอ²⁸ ที่เป็นเช่นนี้ก็คงเพราะเหตุว่าบ้านกับเมืองในสมัยก่อนนั้นจากหลักฐานใน หลาก ๆ แห่งก็แสดงให้เห็นปรากฏว่า บ้านก็คือเมือง เมืองก็คือบ้าน เช่น การตั้งเอาบ้านขึ้นเป็นเมืองดังที่กล่าวมาในตอนต้นเป็นประการที่หนึ่ง

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 614.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 622.

ส่วนเหตุผลอีกประการหนึ่งที่สำคัญคือ ก่อนสมัยแห่งการปฏิรูปการปกครอง ใน รัชกาลที่ 5 นั้น อำนาจอธิปไตย "จก" ตามที่วาทะที่จะเป็นการเข้าไปควบคุม ด้วย อาณาเขตเขตแดนตั้งเช่นในปัจจุบัน เขตแดนของหมู่บ้านตำบล อำเภอ ฯลฯ ที่กล่าวกันเอาไว้ในกฎหมายเก่า ๆ เราจึงไม่รู้ว่ามีเขตแดนแบ่งแยกกันแค่ไหน เพราะว่าการ พิจารณาว่ามีร่องรอยของการแบ่งออกเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัดอย่างไร นั้น เป็นวิธีคิดที่เพิ่งเกิดในสมัยที่รัฐได้ใช้ "เขตการปกครอง" ซึ่งได้เริ่มมีเรื่องของ อาณาเขต เขตแดนต่าง ๆ เกิดขึ้น คำว่า ผู้ใหญ่หมู่บ้าน นายบ้าน ฯลฯ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้จึงเป็นเรื่องของคน มิได้มีเรื่องของอาณาเขต หรือ เขตแดนแต่อย่างใด

เรื่องนี้มีความคล้ายคลึงกับคำว่า "ตำบล" ซึ่งมักจะถูกการตีความว่าเป็น "แขวง" ส่วนอำเภอก็คืออำเภอ และเมืองก็คือจังหวัด คำว่า "กำนัน" ที่กล่าวกันว่าน่าจะเป็นผู้ปกครองระดับ "แขวง" ก็ดูเหมือนจะเป็นตำแหน่งที่ปรากฏอยู่ในพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือนในหลาย ๆ ส่วนราชการ ในกรมพระคลังส่วนซึ่งมีหลวงแก้วฤทธิรัตนดิศรัราช-พิพิธนาครเป็นเจ้ากรมมี ตำแหน่ง "กำนันตลาด" ถือนาคล 200 ซึ่งมีศักดินาเท่ากับ นายอากร นายสมภักษร และนายขนอน ที่กล่าวว่าขุนแขวง หมื่นแขวง หรือนั้นแขวง น่าจะเป็นตำแหน่งที่ ปกครองระดับแขวงหรือตำบลก็ปรากฏว่าตำแหน่งดังกล่าวนี้เป็นตำแหน่งของช่าง ถือนา 400, 300, และ 200 ตามลำดับ ในตำแหน่งเกี่ยวกับอาวุธมีตำแหน่งกำนันพระแสงปืน 12 คน และนายพระกำนันพระแสงต้น ถือนาคล 200 ในพระโอยการ ตำแหน่งนายทหารหัวเมือง มีตำแหน่งพันทนาย ภูตาส ันว่า ซึ่งถือนาเท่ากันคือ นาคลละ 200 ซึ่งจะเห็นปรากฏอยู่ในเกือบทุกกรมกอง

ตำแหน่งกำนันพันทนายที่งานวิจัยที่กล่าวไว้ข้างต้น ได้แสดงทรรศนะว่าน่าจะเป็นร่องรอยของการปกครองในระดับตำบลซึ่งปรากฏในพระราชกำหนดเก่าแก่ที่จะเป็นตำแหน่งต่าง ๆ ดังที่กล่าวมานี้

พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ในส่วนการปกครองหัวเมือง เมืองจัตวา เจ้าเมืองถือนา 3,000 ปลัดถือนา 600, ยกกระบัตถือนา 500 ตำแหน่งรองลงมาคือ²⁹

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 179.

แฝง	}	นาคล 400
จำเมือง		
สุนมาตรา		
สี่สี่ตี		
แขวง		

ซึ่งจะเห็นได้ว่าตำแหน่ง "แขวง" เป็นตำแหน่งขุนนางมิใช่เป็นผู้ปกครอง "แขวง" ที่เกิดจากการแบ่งเมืองเป็นแขวงแต่อย่างใด

ชัย เรื่องศิลป์³⁰ ประสบปัญหาเมืองขยามจะบอกว่าอำเภอน่าจะแบ่งเป็น ตำบลและอยู่ในปกครองของกำนัน แต่ก็พบว่าหนังสือเก่า ๆ สมัยอยุธยาไม่ได้กล่าวถึง กำนันในฐานะเป็นผู้บริหารราชการส่วนตำบลเสียเลย และท่านพบว่าเมื่อเอ่ยชื่อกำนันก็ มักจะเอาคำว่า "นา" หรือ "แสนา" มาควบด้วย เป็นกำนันนาหรือกำนันแสนา แต่มีข้อความบรรยายให้รู้หน้าที่ของกำนันว่า มีหน้าที่เกี่ยวกับนาและสัตว์ซึ่งฆ่าวัวควายที่เหยียบขี้ นาน และผู้เขียนคนเดียวกันนี้อีกได้กล่าวอีกว่า กฎหมายลักษณะโจรซึ่งระบุเจ้าที่ป่าที่ปราบ โจร ไม่ได้กล่าวถึงกำนันเสียเลยพูดถึงแต่นายบ้านนายแขวงนายอำเภอก่อน จนทำให้สันนิษฐานว่า เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานียังไม่มีที่ตั้งตำบลเป็นหน่วยการปกครองเหมือนอย่าง สมัยปัจจุบันนี้ กำนันน่าจะหมายถึงนายอากรนั่นเอง ดังที่มีข้อความในกฎหมาย ลักษณะเบ็ดเสร็จมาตราหนึ่งมีความว่า

"ถ้าที่นอกเมืองหลวง...ไซ้ที่ราษฎร อย่าให้ซื้อขายแก่กัน อย่าละไว้ให้เบนน้า นานาเปล่า แลให้ให้นายบ้านนายอำเภอร้อยแขวงแลนายอากรจัดคนเข้าอยู่ในที่นั้น..."³¹

เมื่อเราย้อนไปดูตำแหน่งในกรมพระคลังสวนก็จะพอสันนิษฐานได้ว่า เหตุที่ เรียกกำนันนางคงจะเรียกตามกำนันตลาดซึ่งมีตำแหน่งที่ท่าเทียบนายอากรนั่นเอง

นอกจากนี้ ชัย เรื่องศิลป์ ได้ตั้งข้อสังเกตเอาไว้ว่า เมื่อครั้งกรุงศรี อยุธยาเป็นราชธานี รัฐบาลได้แบ่งพื้นที่นอกกำแพงกรุงออกเป็นสี่แขวง นายแขวงมียศ

³⁰ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยโบราณ (กรุงเทพฯ : สำนักนิพนธ์ เรื่องศิลป์, 2523), หน้า 161.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เป็นชุมชน ชื้อชนธรณีบาล ชุนธราบาล ชุนโลกบาล และชุนเรบาล ผู้เขียนท่านนี้เห็นว่า การแบ่งเมืองออกเป็นแขวงเช่นนี้ดูคล้ายจะได้คติจากศาสนานราชนิม ซึ่งมิใช่ดูโลกบาล นิทกษัรักษาแผ่นดินทั้งสี่ทิศ นี่ก็เป็นข้อน่าสนใจว่าคำว่า "แขวง" ได้เกิดขึ้นมาเพื่ออธิบายคำ หมายถึงในบริบททางความคิดแบบหนึ่ง และได้ถูกตีความใหม่มีความหมายอีกแบบหนึ่งในยุค ปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 และได้ปรากฏอยู่ในตำราเรียนเกี่ยวกับการเมืองการ ปกครอง เรื่อยมาที่ทำให้เรา เชื่อกันว่าการปกครองเช่นนี้เพิ่มมานานแล้วจนกระทั่งเดี๋ยวนี้

เหตุที่มีเขตเมืองก็เพราะมีคติความเชื่อว่าเมืองคือ จักรวาลจึงต้องมีสัญลักษณ์ที่ แสดงให้เห็นว่าขอบของจักรวาลมีอยู่แค่ไหน ในตำนานสิงหนวัติกุมารแห่งหนึ่งกล่าวว่า พระยานาคสร้างเมืองถวายเจ้าสิงหนวัติกุมาร นาคราชก็สำแดงฤทธิ์ ชวิดคลักสุชาติล เป็นครอบขอบจังหวัด ที่อันจะได้สร้างปรากฏการเมือง ดังในคำกลอนเปรียบเทียบไว้ว่า

"ยังมีเมืองหนึ่งกว้าง แต่ก่อนสร้างด้วยผลไถ กำแพงล้อมเวียงชัย ทำด้วย
จอบขอบจักรวาล ปรากฏน้ำไหลริน ทำด้วยดินไว้แห่งหนา ค่ายคูมีปุนา เข้าทำรู
อยู่อาศัย"³² (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

การพิจารณาเรื่อง "บ้าน" "บาง" ที่ผ่านมาเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็น ได้ว่าคำว่า "บ้าน" น่าจะเป็นความรับรู้ของชาวบ้านเพราะรัฐได้แบ่งตัวเองออกจากชาว บ้านโดยแบ่งออกเป็น "บ้าน" กับ "เมือง" สิ่งที่อยู่นอกเมืองก็คือ "บ้าน" ซึ่งรัฐมิได้ต้อง การไปกำหนดอาณาเขตของ "บ้าน" เหมือนอย่างการปกครองสมัยใหม่ที่ "หมู่บ้าน" ได้ กลายเป็นเขตการปกครอง เป็นหน่วยที่เล็กที่สุดของการปกครอง "บ้าน" ในความหมาย ที่รัฐสมัยก่อนมองก็คือเป็นถิ่นฐานที่ตั้งของบ้านเรือนเงื่อกที่จะได้รู้ว่ามี "หัวคน" อยู่ที่ใดบ้าง และมีจำนวนเพื่อที่อำนาจรัฐจะไป "จก" ได้ถูก เช่น การเกณฑ์ แรงงาน การเข้า ไปเก็บภาษีอากร ฯลฯ โดยอาศัย "นาย" เป็นผู้เก็บให้มีไซ้ข้าราชการจะไปเก็บ ขอบเขต (territory) ที่ถูกสร้างขึ้นจึงมีแต่เพียงการแบ่งบ้านออกจากเมืองเท่านั้น ขอบเขตดัง กล่าวนี้ปรากฏในนิราศกลางของสุนทรภู่

"ถึงคอกควายท่ายบ้านละลานเหลียว
จนเห็นหลักปักเขตลิ่งเขตปอง

ยังลอยเลี้ยวลับเมืองให้เคื่องหมอง
นาวาล่องตามลำแม่เฒ่าเฒ่าไปฯ

³² เสฐียรโกเศศ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 308-309.

ถึงสำหรับภิกษุชาวชนชาติผู้
กลัวปลาเตยเคยแลดูแต่ไกล

ด้วยเห็นที่หน้าคนริมชลไหล
พลางตรรโลล่องมาไม่ช้านานฯ"³³
(ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

ในนิราศทราทราราวดีซึ่งสุนทรภู่เดินทางโดยเรือผ่านไปทางอีกด้านหนึ่งของ
พระราชวังคือ บางจาก ก็ปรากฏมีหลักเขตเมืองอยู่เช่น ดังมีความตอนหนึ่งว่า

"ถึงบางจากจากบางไม่หมายจิต
นี้จากขึ้นจากโคมประโลมเชย
ถึงเสาหินสี่แฉกแดนแสนระทด
เพราะจับโคมแฉกมาแรมทาง
ไอ้หินหลักปักแดนแผ่นดิน
ขอใจเจ้าเนาหลังให้ยังยืน

ด้วยจากจิตสถิตอยู่กับที่ เจ้านี้เอ๋ย
ทั้งจากสะเบยจากบ้านมาย่านบางฯ
แต่โศกสลดมิได้สิ้นมลพิษหมาย
ยังจะร้างเร็ดระคายไปหลายคืน
ถึงลมพัดพาเนาไม่ฝ่าฝัน
อย่ารู้สิ้นสิ้นลมกรรมพาล"³⁴
(ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

เรื่องราวข้างต้นนี้ คงเป็นหลักฐานยืนยันให้เห็นว่า มีการแบ่งแยก "บ้าน
" กับ "เมือง" ซึ่งดูจะเป็นเรื่องปกติในการเมืองการปกครองของอารยธรรมความใน
แถบภูมิภาคนี้ ดังจะพบว่าในชวาก็มีการแบ่งในลักษณะนี้เหมือนกัน โดยเขาใช้คำว่า
"Negara" กับ "Desa"

ในส่วนสุดท้าย ผู้วิจัยเห็นว่าการกล่าวถึงการแบ่งการปกครองใน
สมัยโบราณ (ก่อนการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5) ที่กล่าวกันว่า มีร่องรอย
ของการแบ่งการปกครองออกเป็น หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ดังเช่นปัจจุบันเห็น
จะไม่ถูกต้อง ตันที่แสงต่าง ๆ ที่ถูกนำมาตีความแสดงเค้าเงื่อนให้เห็นว่านักปกครองสมัยโบ
ราณไม่ได้มีวิธีการคิดในเรื่องการแบ่งการปกครองดังเช่นปัจจุบันนี้เลย

คำว่า "บ้าน" กับ "หมู่บ้าน" (ในความหมายที่รัฐใช้) ในปัจจุบันจึงมีใช้
คำ ๆ เดียวกัน ดังจะได้พิจารณาต่อไป

³³ สุนทรภู่. เรื่องเดียวกัน, หน้า 339.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 215.

3.2 หมู่บ้านหลังการปฏิรูปการปกครอง

ในส่วนต้นซึ่งได้พิจารณาผ่านมานี้ จะเห็นได้ว่าคำ "หมู่บ้าน" ซึ่งเป็นผลนงอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นเนื่องมาจากการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องการสร้างความเป็นเอกภาพความมั่นคงของชาติ ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอย่างถูดรากถอนโคนนี้ เราจะพบว่า มี "ของใหม่" ที่เกิดขึ้นอย่างมากมาย และของใหม่ที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ การสร้างวิถีคิด วิธีการมอง ที่ต่างออกไปจากอดีต

งานวิจัยชิ้นหนึ่งที่สามารถตอบคำถามเรื่องนี้ก็คือ งานของ ธงชัย วินิจกุล เรื่อง "ประวัติศาสตร์การสร้างตัวตน"³⁵ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าสังคมไทยในช่วงนี้ได้นำเอาความรู้เกี่ยวกับแผนที่ดินแดนเข้ามาใช้อธิบายความเป็นตัวตนของรัฐ และเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของอำนาจรัฐคือ เปลี่ยนจากการที่อำนาจรัฐไป "จก" ตามหัวคนไปเป็นการเข้าไปควบคุมด้วยดินแดนอาณาเขต หรือที่เรียกกันว่า "เขตการปกครอง" ในปัจจุบันนี้ หมู่บ้านซึ่งแต่เดิมในสายตาของรัฐได้รับรู้แต่เพียงว่าเป็น กระจุกที่ตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านที่อยู่นอกเขตเมือง เมื่อจะได้เข้าไปเก็บส่วยหรือเกณฑ์แรงงานได้สะดวกเท่านั้น ก็ได้เปลี่ยนมาเป็นหมู่บ้านในฐานะของหน่วยที่เล็กที่สุดของการปกครอง

ในเมื่อ "หมู่บ้าน" เป็นของใหม่ที่ได้ถูกสร้างขึ้นมาให้ได้รับรู้กัน ปัญหาสำคัญก็คือ ภาพของหมู่บ้านได้ถูกสร้างขึ้นและมีหน้าตาอย่างไร ดูจะเป็นภาระสำคัญของเจ้าหน้าที่ของทางราชการในสมัยนั้น ซึ่งคงมีไม่แต่เพียงการประกาศใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 และให้ข้าราชการเข้าไปจัดให้มีการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านกำนันขึ้นเท่านั้น ภารกิจที่สำคัญก็คือ จะทำอย่างไรให้ชาวบ้านได้ยอมรับถึงความเป็นเอกภาพความมั่นคงที่ได้ถูกสร้างขึ้นนี้³⁶ การปฏิรูปครั้งนั้นได้แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่าง "ของใหม่" กับโครงสร้างที่มีอยู่เดิมดังที่ปรากฏในการขบถตามมณฑลหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความไม่ยอมรับของใหม่ที่ว่านี้ แม้ว่าขบถต่าง ๆ จะถูกปราบปรามด้วยกำลังทหารลงไป

³⁵ ธงชัย วินิจกุล, "ประวัติศาสตร์การสร้างตัวตน" ใน รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, เสน่ห์ จามริก : รัฐศาสตร์กับการเมืองไทย (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำรา, 2530), หน้า 215-243.

³⁶ ดูรายละเอียดใน Tej Bunnag, The province administration of Siam : The Ministry of the Interior under Damrong Rajanerbahab [Bangkok : Dong Kamon Book House], 1977.

แต่ก็ใช่ว่าการปราบปรามด้วยกำลังทหารและการบังคับด้วยตัวบทกฎหมายเท่านั้นที่จะทำให้ บรรลุถึงความสำเร็จ ซึ่งดูจะเป็นภาระสำคัญของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในฐานะและ ข้าราชการบริวารในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5

3.2.1 การกำหนดเขตแดนของหมู่บ้าน

เมื่อแรกที่ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 เราจะเห็นได้ว่า ความรับรู้เกี่ยวกับอาณาเขตของหมู่บ้านยังไม่มี ความชัดเจนว่าแต่ไหนแต่ไร เรียกว่า "หมู่บ้าน" เพราะในพระราชบัญญัติฉบับที่ระบุเอาไว้แต่เพียงว่าให้ทนายอำเภอประชุม เพื่อเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านเมื่อผู้ใหญ่บ้านในหมู่บ้านใดว่างลง และนายอำเภอต้องประชุม ราษฎรพร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านเพื่อจะให้ราษฎรเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านขึ้นภายใน 7 วัน³⁷ โดยมีวิธีการเลือกคือ ให้ราษฎรชายหญิงซึ่งตั้งบ้านเรือนหรือจอดเรือแพประจำอยู่ ณ หมู่บ้านนั้นประชุมกันเลือกเจ้าบ้านผู้เป็นต้นบ่อของตนเป็นผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่ง ในยุคแรกนี้เพียง แต่กำหนดให้คน 100 คน หรือบ้าน 10 บ้าน มาเลือกผู้ใหญ่บ้าน 1 คนเท่านั้น

จุดเปลี่ยนที่สำคัญก็คือ ในการประชุมสมุหเทศาภิบาล ร.ศ. 126 จะพบว่า รัฐได้กำหนดความรู้ในเรื่องอาณาเขตของหมู่บ้านได้เริ่มมีชัดเจนมากขึ้น ดังปรากฏใน รายงานประชุมต่อนึ่งว่า:-

"...การกำหนดด้านจำนวนคนเป็นประมาณนั้นเมื่อพิจารณาเห็นว่า แม้ราษฎรถึง สองร้อยสามร้อยคน ถ้าราษฎรอยู่ในหมู่บ้านติดต่อกันผู้ใหญ่บ้านคนเดียวก็จะดูแลได้ ต่อไปอาจจะแก่การตั้งผู้ใหญ่บ้านให้กำหนดด้วยท้องที่อย่างเดียว คือถ้าบ้านราษฎร ตั้งเป็นหมู่บ้านหรือเรียกรายไปมีระยะทางเป็นตอนหนึ่ง แม้จะสัก 200 - 300 คน ก็ตาม ให้ตั้งหมู่บ้านแต่คนเดียว ถ้าบ้านเรือนเป็นหมู่บ้านหนึ่งต่างหากอยู่ห่างกันหมู่บ้าน ถึงจำนวนราษฎรจะไม่ถึง 100 คน ก็ควรมีผู้ใหญ่บ้านได้คน 1 ต่างหาก เอาท้องที่เป็นใหญ่..."³⁸ (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

³⁷ สตีลเลอร์ ภายลักษณ์, และคณะ, "พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ รัตนโกสินทร์ ศก 116" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2478), หน้า 31-32.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.

การกำหนดอาณาบริเวณดังกล่าวมาเริ่มได้กำหนดกันเพียงแต่ในการอาศัยตัวบทกฎหมายเท่านั้น เราพบว่า ยังได้มีการบังคับให้ชาวบ้านทำรั้วหมู่บ้านขึ้นด้วย ซึ่งดูเหมือนจะได้เอาแบบอย่างมาจากเมืองชวา เมื่อครั้งที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตามรัชกาลที่ 5 ซึ่งได้เอาแบบอย่างวิธีการปกครองของวิลันดาซึ่งบังคับให้ชาวบ้านชาวทำรั้วรอบหมู่บ้าน³⁹

การล้อมรั้วหมู่บ้านได้เอามาทดลองทำในเขตลุลราชธานี จนกระทั่งเมื่อ ร.ศ. 130 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้เห็นรายงานปลัดมณฑลลุลราชธานี เมื่อครั้งที่ทรงออกไปตรวจราชการตามที่ ทรงเห็นว่าการจัดให้มีรั้วหมู่บ้านเป็นวิธีรักษาความเรียบร้อยที่มีผลดีเป็นที่นิยมของราษฎร ดังนั้นที่ประชุมเทศาภิบาล จึงเห็นพร้อมกันว่าวิธีนี้เป็นวิธีที่ดี จึงทรงให้จัดทำในเขตลุลอื่น ๆ ด้วย⁴⁰

แต่อย่างไรก็ดี การทำรั้วบ้านก็ดูจะประสบปัญหาไม่น้อยแม้แต่ในเขตลุลราชธานีเองก็ตาม ดังปรากฏในการประชุมเทศาภิบาลประจำปี 2457 ผู้แทนที่เข้ามาประชุมของมณฑลได้ปรึกษาราชการว่า ในเขตลุลราชธานีได้จัด (ทำรั้วหมู่บ้าน - ผู้วิจัย) มาแล้วในบางตำบลแลอำเภอยังไม่ทั่วถึง เหตุเพราะราษฎรระส่ำระสายด้วยความอดอยาก และยังได้ให้เหตุผลเพิ่มเติมอีกว่า ความสำเร็จหรือล้มเหลวนี้ยังขึ้นอยู่กับผู้ใหญ่บ้านกำนันคือ ถ้ากำนันที่ต้อมมีประโยชน์เป็นอันมาก กำนันที่ไม่สู้จะดีนักจะได้ประโยชน์น้อยไปบ้าง และในที่สุด เรื่องการทำรั้วบ้านนี้ก็เป็นอันล้มเลิกไป

พระยาอนุমানราชธานีท่านเคยพบประตูทางเข้าหมู่บ้านในแถบอีสานโดยทำอย่างง่าย ๆ มีเสาปักสองข้าง และมีไม้ขนาดบนคาน เป็นลักษณะเดียวกับประตูโชนทวาร หรือ โทรนอย่างง่าย ๆ ซึ่งก็คงเป็นเรื่องรอยที่หลงเหลือมาจากการสั่งการให้มีการล้อมรั้วหมู่บ้านเมื่อคราวนี้

การล้อมรั้วบ้านอาจจะมองได้ว่าเป็นขอบเขต (territorial) ของหมู่บ้านนั่นเอง ซึ่งเป็นเครื่องหมายบอกว่าหมู่บ้านมีขอบเขตแค่ไหน และภายในขอบเขตดังกล่าวนี้มีกฎเกณฑ์กฎระเบียบอย่างไร ขอบเขตและกฎระเบียบต่าง ๆ ทางรัฐได้เป็นผู้สร้างขึ้นมาให้ชาวบ้านยอมรับ ดังนั้น การล้อมรั้วบ้านก็คือการที่ทางราชการเข้าไปจัดจักรวาล (cosmology) ของชาวบ้านต่อความรับรู้ในความเป็นประชาชนในหมู่บ้านแทนความรับรู้ของ

³⁹ เทศาภิบาล, เล่มที่ 15, แผ่นที่ 85, วันที่ 1 เมษายน 2456, หน้า 181.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 181.

ชาวบ้านที่เขาเรียกว่า "บ้าน" หรือ "บาง" ดังที่กล่าวมาแล้วในส่วนแรก หมู่บ้านในจักรวาล (cosmology) ใหม่ก็คือ หน่วยปกครองที่เล็กที่สุดของความมั่นคงและเอกภาพของชาตินั่นเอง

การเข้าไปจัดจักรวาล (universe) ให้กับคำว่า "หมู่บ้าน" โดยทางราชการและเรื่องเขตแดนของหมู่บ้านของหมู่บ้าน ได้ปรากฏความเข้มข้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อทางราชการได้เผชิญกับการต่อสู้กับผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ซึ่งได้เกิดมีโครงการหมู่บ้านพิเศษขึ้นในหลายรูปแบบ เช่น หมู่บ้านอาสาสมัครตนเอง (อนป.) ฯลฯ ซึ่งโครงการนี้ก็ได้สร้างสัญลักษณ์ให้กับเขตแดนของหมู่บ้านซึ่งพบแทบทุกแห่งที่สัมผัสประตูทางเข้าหมู่บ้านจะเป็นสิ่งชาติหมู่บ้านแผ่นดินธรรม - แผ่นดินทอง ที่สัมผัสซึ่งเป็นสัญลักษณ์เขตแดนของหมู่บ้านจะมีคำขวัญเกี่ยวกับการลดและเลิกอบายมุข ส่วนหมู่บ้านประกวดแถบอำเภอวังเหนือ สัมผัสประตูทางเข้าหมู่บ้านมีหลายอย่าง เช่น พระยาครุฑ รูปนางรัฐธรรมาญา อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ฯลฯ เราคงได้เห็นสัญลักษณ์ต่าง ๆ เหล่านี้เข้าไปแทนที่ตุ๊กตาไม้ของชาวเขาเผ่าม้งกัน

เรื่องอาณาเขตของหมู่บ้านจะขอลงด้วยการยกเอาคำขวัญ ซึ่งทางกรมการปกครองได้มอบให้แก่ผู้ใหญ่บ้านกำนันเมื่อได้จัดให้มีการฝึกอบรมตามหลักสูตรการรักษาความสงบภายในหมู่บ้าน รุ่น 6/2531 หมวดปกครองที่ 2 ณ ค่ายปฏิบัติการณ์พิเศษ (ศูนย์ฝึกอบรมสมานมิตร) จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ (25 กรกฎาคม - 25 สิงหาคม 2531) ดังนี้

"ถิ่นของเราต้องถนอม ล้อมรั้วบ้าน
ศัตรูหาญ เข้าม่า ต้องสู้เขา
อย่าให้ใครแย่งแผ่นดินของเรา
ใครขึ้นเข้า เราต้องสู้ จงเสด็จหนี"

3.2.2 การเสด็จประพาสต้น : นิทรรศการเพื่อการพนันทมบ้าน

ในส่วนต่อไปนี้จะกล่าวถึงนิทรรศการอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นภายหลังการปฏิรูปการปกครอง ซึ่งคือการเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ และการเสด็จประพาสต้นในสมัยรัชกาลที่ 5

การเสด็จ ของพระมหากษัตริย์ได้เปลี่ยนประเพณีที่ห้ามมิให้ราษฎร เข้าใกล้วัดถนนทางเมื่อเวลาเสด็จประพาสและให้เปิดประตูหน้าต่างได้ตามใจชอบไม่มีการบังคับให้ปิดประตูหน้าต่างบ้านเรือนที่อยู่ทั้ง 2 ข้างทางเช่นอย่างแต่ก่อน นอกจากนี้หากเจ้าของบ้านเรือนมีประสงค์จะแสดงความเคารพต่อพระเจ้าอยู่หัวก็ให้แต่งเครื่องบูชาที่หน้าบ้าน แล้วคอยเฝ้าอยู่ที่เครื่องบูชานั้น และได้สืบทอดประเพณีตั้งเครื่องบูชารับเสด็จแต่บัดนั้น⁴¹ ซึ่งเราจะพบว่า การเสด็จประพาสแต่ละครั้งมีขบวนเสด็จและขบวนรับเสด็จที่ใหญ่โต มีตราเป่ารำขบวนเสด็จ มีแถวผู้ใหญ่บ้านกำนัน ชาวบ้าน และนักเรียนคอยร้องเพลงสรรเสริญพระบารมี

นอกจากนี้ ยังมีการสร้างนันทนาการที่ประทับเพื่อรับเสด็จอย่างใหญ่โต ดังเช่นในการเสด็จประพาสต้นเพื่อทรงต้นกล้าน้ำเมืองสุพรรณ⁴² การเสด็จประพาสต้นเมืองหลังสวน⁴³ การเสด็จประพาสต้นเมืองกำแพงเพชร ฯลฯ เมื่อครั้งเสด็จประพาสไทรบุรีก็มีการจัดสร้างนันทนาการเช่นนี้ และดูเหมือนพระอัยยวงศ์เจ้าเมืองหลังสวนจะได้แบบอย่างมาจากเมืองไทรโยค⁴⁴ นี้ก็แสดงให้เห็นว่าการเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นนิทรรศการที่ใหญ่โตอย่างมากทีเดียว

⁴¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมาศสตร์แห่งประเทศไทย, 2509), หน้า 83.

⁴² บุณยานุเคราะห์, พระบรมราชาธิบายของรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505), หน้า 30-31.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

⁴⁴ กรมศิลปากร, เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2529), หน้า 34.

การสร้างพลังเวลาประทับมี เรื่องที่น่าสนใจอย่างหนึ่งก็คือ มีการระดมกำนันผู้ใหญ่บ้าน และชาวบ้าน เพื่อให้มาช่วยกันจัดทำลัทธิเวลาที่ประทับ ทำสะพานจอดเรือพระที่นั่ง⁴⁵ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสมัครสมานสามัคคีของชาวประชาในอาณาจักร ที่เกิดจากการชักชวนโดยข้าราชการบริหารและคนของทางราชการ เพื่อให้มาร่วมกันอุทิศแรงกาย

ยังมีคตินิยมกันอีกอย่างหนึ่งในชนวนเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ คือ การแจก "เสมา" แก่ชาวบ้านและข้าราชการที่มาเฝ้ารับเสด็จ เสมอที่ว่าเป็นกรรมพระยาดำรงทรงอธิบายว่าเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายต่ออย่างยิ่ง เพราะเวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท่านประทับท่านให้พร การแจกก็ดูเหมือนจะแจกกันทุกแห่งที่ชนวนเสด็จผ่าน⁴⁶

นอกจากนี้ การเสด็จประพาสตามหัวเมืองเมื่อผ่านเมืองใดจะมีการแต่งตั้งเลื่อนขึ้นข้าราชการด้วย ดังเช่นเมื่อครั้งเสด็จเมืองหลังสวนได้ทรงเลื่อนขึ้นเจ้าเมือง ให้ได้สัญญาบัตรขึ้นพระยาเป็นพระยาจตุรราชโกศการ และตั้งหลวงนิมิตรสุวรรณภูมิเป็นพระภาณุจนดิฐบดี นอกจากนี้ยังได้เสด็จไปตรวจตามที่ว่ากรมพลเพื่อดูสถานที่ราชการต่าง ๆ เช่น ศาล คุณ เมื่อทรงพบว่า อุทิศเงินส่วนพระองค์ให้สร้างขึ้นใหม่ ในภายหลังการปฏิรูปการปกครองดูเหมือนจะมีภาระกิจสำคัญประการหนึ่งก็คือการสร้างสถานที่ราชการอันได้แก่ ศาลว่าการเมือง อำเภอ ซึ่งรวมทั้งคุณและศาลด้วย เพราะแต่เดิมเรายังไม่มิตัดกันในเรื่องนี้ ดังนั้นเมื่อหลังการปฏิรูปการปกครองให้เป็นเขตเทศาภิบาล เจ้าเมืองหรือนายอำเภอจึงมักเอาบ้านเรือนของตนเป็นที่ว่าการ เอาใต้ถุนบ้านเป็นคุก

ในจดหมายเหตุระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการเมืองใน ร.ศ. 117, 119 ซึ่งเป็นพระนิพนธ์บันทึกการเสด็จตรวจหัวเมืองของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แสดงให้เห็นว่าได้สร้างความ เป็นระบบราชการ (bureaucratization) ในยุคปฏิรูปการปกครองสมัยนั้น โดยพยายามแยกส่วนที่เป็นรัฐ (state) ให้แยกออกจากส่วนที่เป็นประชาสังคม (civil society) เรื่องการสร้างสถานที่ราชการดูจะเป็นเรื่องสำคัญมากเพราะถือเป็นการต่อสู้กับระบบมูลนายซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่เดิม⁴⁷

⁴⁵ กรมศิลปากร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

⁴⁷ ดูรายละเอียดใน จดหมายเหตุระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจตราราชการหัวเมืองใน ร.ศ. 117, 119 นิพนธ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญอายุครบ 60 ปีของพระเทพสุเมธี, 2515.

ดังเช่นในบันทึกการเสด็จจะพบว่า ไม่ว่าพระองค์ทรงผ่านในหัวเมืองใดก็จะทรงตรวจตราที่ว่าการเมืองอำเภอเสมอ ดังเช่นเมื่อวันที่ 7 สิงหาคม เสด็จจรุงเกล้า การเสด็จครั้งนี้เพื่อไปตรวจราชการเกี่ยวกับการปกครองมณฑล ศาลาที่ว่าการเมือง ที่ว่าการมณฑลศาล⁴⁸

การเสด็จประพาสต้นจึงมีความเกี่ยวข้องกับภารกิจของรัฐในขณะนั้นเป็นอย่างมาก ถึงแม้ว่าระบบราชการจะยังไม่ได้ขยายแขนขาออกไปถึงระดับปัจจุบันซึ่งทางราชการเข้าไปจัดสร้างที่ทำการตำบล จนถึงที่ว่าการหมู่บ้านหรือหมู่บ้านประกวดทุก ๆ แห่งได้ลงไปสร้างศาลาคุ้มเลยก็เดียว แต่สิ่งที่ปรากฏให้เราเห็นก็คือการสร้างตัวแทนของหมู่บ้านตำบลอันได้แก่ ผู้ใหญ่บ้านกำนัน ดังจะเห็นได้จากการให้ตัวแทนเหล่านี้มาเข้าร่วมประชุมราชการด้วยเสมอ

นอกจากนี้ ถ้าหากมองการเสด็จประพาสต้นในด้านที่เป็นพิธีกรรมของรัฐก็จะเห็นได้ว่าเป็นสิ่งที่สร้างให้ชาวบ้านเข้ามาแสดงความจงรักภักดีดังจะเห็นได้จากการจัดให้มีการตั้งเครื่องบูชา การระดมชาวบ้านเข้าราชการเข้ามาสร้างพลับพลาที่ประทับ การเสด็จประทับตามหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ยังเป็นการขยายศูนย์กลางซึ่งแต่เดิมอยู่แต่เมืองหลวงเท่านั้น ตามข้อมูลที่ได้แสดงไปข้างต้นคือสัญลักษณ์ของภูมิจักรวาล ซึ่งแม้จะเสด็จผ่านไป แล้วสัญลักษณ์ดังกล่าวนี้ ก็ยังปรากฏอยู่กว่าครึ่งหนึ่งพระมหากษัตริย์และข้าราชการบริวารได้ประทับอยู่ที่นี้

ดังนั้น ถึงแม้ว่ารัฐจะมีเครื่องมือสำคัญอันได้แก่ ระบบกฎหมาย กลไกของระบบราชการ ตลอดจนเทคโนโลยีต่าง ๆ แต่ก็ยังปรากฏว่าการใช้พิธีกรรมเพื่อการดึงเอาประชาชนให้มาติดมาขอมจำนแต่ระบบตามที่รัฐต้องการยังมีอยู่เสมอ ๆ ซึ่งเราจะพิจารณากันต่อไปในยุคถัดมา

⁴⁸ บุญนาคน นมิตตเตช, เรื่องเดียวกัน, หน้า 52.